

Відгук

офіційного опонента, доктора історичних наук, професора
Василя Івановича Ільницького на дисертацію **Богдана Юрійовича Темірова**
**“Постать Степана Бандери в соціокультурному просторі України:
історичний вимір”**, подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 032 – історія та археологія

Український визвольний рух та його учасники привертали та ще довго привертатимуть увагу не одного покоління дослідників, краєзнавців, політиків, громадських діячів. І цей інтерес зумовлюється як чисто науково-пізнавальною метою, так і практичною – необхідністю формування чіткої загальнодержавної стратегії при реалізації органами державної влади та місцевого самоврядування політики пам'яті щодо боротьби українського народу за свою незалежність. При цьому необхідно визначити ключові історичні події та постаті діячів, які мають сприяти загальнонаціональній самоідентифікації й консолідації населення України, сприяти розвитку національної свідомості й патріотизму – з урахуванням виваженої регіональної політики пам'яті, яка має зважати на особливості етнічного і демографічного складу населення, включати комплекс заходів популяризаторського та виховного характеру. У цьому сенсі і полягає важливість всебічного аналізу постаті Степана Бандери в соціокультурному просторі України.

Актуальність дослідження Б. Ю. Темірова не викликає сумнівів, оскільки присвячене недослідженій у новітній історіографії проблемі та, безумовно, має важливе значення для розуміння витоків дискусії у науковому та громадському середовищі. Здобувач чітко сформулював важливу наукову проблему, яку поставив у центр наукового пошуку та достатньо обґрунтовано актуалізував необхідність її системного опрацювання. Водночас наявність широкого комплексу різновидових джерел і методологічний інструментарій створили можливість для ретельного розгляду проблеми.

Дисертаційна робота виконана у рамках науково-дослідницьких тем кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса: “Актуальні питання історії України в контексті європейської цивілізації” (номер державної реєстрації – 0118U002396) та “Історична наука як фактор історичної пам'яті” (номер державної реєстрації – 0118U006124).

Структура дисертаційного дослідження Б. Темірова є достатньо чіткою та логічною. Воно складається зі вступу, трьох розділів (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (474 позиції), а також додатків.

У **вступі** здобувач, ураховуючи сучасні тенденції розвитку історичної науки, ретельно обґрунтував вибір теми та наголосив на її особливій актуальності, водночас досить чітко сформулював інші обов'язкові складові дисертації: мету та завдання, об'єкт і предмет дослідження, хронологічні, територіальні межі, методи дослідження, наукову новизну, практичне значення отриманих

результатів, показав особистий внесок у роботу, апробацію результатів дослідження. Основні результати дослідження апробовані у 31 науковій публікації (7 – у наукових фахових виданнях України, 1 – у періодичному науковому виданні іноземної держави, 23 – у виданнях матеріалів міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій).

У першому параграфі першого розділу дисертаційного дослідження Б. Теміров провів, на наш погляд, досить повний та репрезентативний історіографічний огляд. Усі роботи із досліджуваної проблеми автор поділив на дві групи: 1) праці, безпосередньо присвячені вивченню особи Провідника ОУН (б), разом із проблемою його суспільного сприйняття; 2) публікації, зосереджені на загальнотеоретичних питаннях соціокультурного простору, історичної пам'яті, історичної політики, в яких сформульовано загальні підходи до аналізу закономірностей нагромадження та циркулювання колективних уявлень про минуле, зокрема в його персонологічному вимірі (с. 27–45). Автор виокремлює два хронологічні періоди розвитку історіографії питання із притаманними їм характеристикам. Дисертант при вивченні праць першого блоку дійшов висновку, що здобутки стосовно постаті Провідника ОУН (б) вченими розглядалися у ширшому контексті – вивчення історії українського визвольного руху, зокрема історії ОУН (с. 40). При цьому аналіз другого блоку праць дав можливість узагальнити: 1) в Україні ведеться широка дискусія щодо колективних уявлень про минуле; 2) дослідники однак стають у потенційному впливі історичної пам'яті на формування української ідентичності, доволі критично оцінюючи політику пам'яті, яка реалізується в Україні; 3) висновки представників різних галузей наукового знання створюють підґрунтя для розуміння закономірностей позиціонування постаті С. Бандери в академічному та громадському вимірах (с. 44).

Для цілісного дослідження Б. Теміров залучив цілий комплекс джерельного матеріалу, який поділяє (за походженням і способом збереження інформації) на чотири групи: писемні (історіографічні джерела, законодавчі акти, праці С. Бандери, мемуарна література, навчально-методичні праці з викладання історії в школі, періодичні видання, матеріали соціологічних обстежень); речові (пам'ятники С. Бандері, музейні експонати, пов'язані з його життям та діяльністю, оточенням); лінгвістичні (назви вулиць, гасла тощо) та електронні (сайти архівних, бібліотечних, музейних і наукових установ, Інтернет-портали, електронні медіа, довідкові веб-ресурси, соціальні мережі, блоги). Запропонована автором класифікація джерел загалом не викликає заперечень. Залучення такого різноманітного джерельного матеріалу позитивно вплинуло на дослідження та дало змогу сформулювати ґрунтовні висновки (с. 45–52).

Значно розширили джерельну базу використані автором матеріали із Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Тернопільської області, Державного архіву Львівської області, Державного архіву Івано-Франківської області, Архіву ОУН.

Залучений до написання дисертації комплекс джерел загалом можна вважати достатнім для належного наукового рівня розкриття усіх поставлених завдань.

Обов'язковою складовою наукового дослідження є обґрунтування його методологічної основи (с. 52–63). З метою досягнути поставлені мету та завдання Б. Ю. Теміров застосовав широкий спектр засадничих принципів наукового пізнання – наукової об'єктивності, історизму, багатофакторності, наступності. Водночас автор застосовував комплекс загальнонаукових (емпіричний, аналітико-синтетичний, індуктивно-дедуктивний, проблемно-хронологічний, статистичний, логічний, діалектичний, узагальнення) і спеціальних історичних (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-біографічний) методів. Безумовно, що залучення такого широкого методологічного інструментарію дало змогу проаналізувати джерела та літературу з проблеми, відтак узагальнити отриману інформацію. При визначенні феномену постаті С. Бандери в соціокультурному просторі автор використовував історико-соціологічні концепції соціального простору (П. Бурдьє, М. Бернгарда та Я. Кубіка, М. Альбваса, П. Коннертона, Я. Ассмана, А. Ассман, А. Мегилла, П. Нора).

Позитивним є також пояснення дисертантом термінологічного апарату, який потрібний не лише пересічному читачеві, а й вченим (через існування невідповідного вживання і трактування різних термінів). Зокрема, дає визначення поняттям “гіпперреальність”, “соціокультурний простір”, “публічний простір”, “символ”, “образ”, змістове наповнення яких варто конкретизувати. Безумовно, чітко окреслений термінологічний апарат – запорука адекватного розуміння досліджуваних явищ та їхнього пояснення.

Другий розділ **“Науково-освітні виміри постаті С. Бандери”**, який охоплює три підрозділи, дисертант цілком закономірно присвятив дослідженню поглядів науковців на С. Бандеру та їх заломлення у науково-популярних виданнях і підручниковій літературі (с. 64–135). Автор хронологічно поділив розділ на два етапи: радянський (1950–1980-і роки) та доба Незалежності України (1990-і роки – початок ХХІ ст.)

Підрозділ 2.1. **“Лідер ОУН(б) у версіях історії за радянської доби”** (с. 65–85) присвячений аналізу радянського та українського історичного наративу у 50–80-і рр. ХХ ст. Зокрема, детально розглядаються основні тенденції розвитку радянської історичної науки щодо висвітлення українського визвольного руху загалом та окремих його складових (В. Безпалій, К. Дмитрук, В. Замлинський, Т. Першина, Ю. Соколовський та ін.). При цьому Б. Теміров виокремлює ключові пропагандистські штампи (які чітко переміщалися від праці до праці) із “обвинувачення” українських націоналістів. Цілком можна погодитися із авторським висновком про пританні радянській концепції висвітлення українського визвольного руху особливості: значна заідеологізованість, перекручення та замовчування фактів, фальсифікація подій, при практичній відсутності досліджень професійних істориків, присвячених безпосередньо постаті С. Бандери.

Водночас здобувач окремо зупиняється на характеристиці праць, написаних українськими інтелектуалами діаспори, які безпосередньо розкривають основні етапи життя та діяльності С. Бандери (Т. Гунчак, В. Косик, І. Лисяк-Рудницький, П. Мірчук, О. Субтельний та ін.). Автор наголошує також на недоліках цього блоку історичного нарративу: декларативність, обмеженість авторів діаспори у джерельній базі (інколи її некритичне використання), суб'єктивізм, зумовлений політичними поглядами, тощо. Хоча праці представників української діаспори впродовж майже п'ятдесяти років були тим єдиним джерелом, з якого можна було отримати більш-менш достовірну інформацію про український визвольний рух. Цінним нам видається залучення не лише наукових, науково-популярних праць представників діаспори, але й чисто мемуарного характеру, які належать як прихильникам (П. Мірчук, М. Климишин, О. Коваль, В. Олесків, Я. Рак, Л. Ребет, Я. Стецько та ін.), так і критикам Провідника ОУН (б) (Т. Бульба-Боровець, З. Книш, Р. Кричевський (Р. Ільницький), Д. Ребет, Є. Стахів та ін.).

У другому підрозділі другого розділу “Наукова та науково-популярна репрезентація очільника ОУН(б) у сучасній Україні” здобувач розкриває зміст основних дискусій, окремі позиції авторів на постать С. Бандери, його діяльність в Україні (с. 85–122). Б. Теміров виділяє хронологічно та характеризує чотири етапи: *1990-і р. – 2005 р.* (І. Білас, Я. Грицак, С. Кульчицький, М. Коваль, В. Сергійчук, А. Кентій, А. Русначенко, Ю. Киричук, Я. Сватко, Г. Касьянов); *2005–2010 рр.* (І. Патриляк, А. Кентій, І. Ільюшин, В. Дзьобак, О. Лисенко, Г. Касьянов, Р. Забілий, М. Слободянюк, Гж. Мотика, Р. Частій, В. Трофимович, Д. Веденеев та О. Лисенко, В. Іваненко та В. Якунін); *2010–2014 рр.* (В. Пономарьов, А. Русначенко, Т. Снайдер, В. Расевич, Я. Грицак, А. Портнов, В. В'ятрович, І. Патриляк та М. Боровик, Д. Веденеев та О. Лисенко, Т. Федорів, В. Гриневич, І. Гаврилів, Р. Шляхтич, С. Кульчицький, М. Посівнич); *2014 р. – донині* (В. Футала, О. Зайцев, П. Гай-Нижник, С. Плохій, К. Грицик і Л. Бабюк, Л. Стрільчук та А. Нінічук, О. Попович, М. Посівнич, В. Рог, І. Фаріон, П. Іванишин, В. Сергійчук, Я. Файзулін, Д. Яневський, І. Патриляк, В. В'ятрович, Г. Гордасевич та ін.). Межами у цих етапах автор виділяє знакові події – проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), оприлюднення фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення ОУН і УПА (2005 р.), Указ Президента України “Про присвоєння С. Бандері звання Герой України” (2010 р.), початок агресії РФ проти України (2014 р.). Саме після здобуття незалежності України суттєво підвищується інтерес до ОУН та особи С. Бандери, відтак почали з'являтися нові видання (наукові, науково-популярні, документальні, довідкові, енциклопедичні тощо), започаткувалося проведення нових наукових заходів та розгортання гострих дискусій.

Здобувач дійшов висновку: по-перше, життя, діяльність та світоглядні позиції С. Бандери досить детально вивчені; по-друге, побутують різновекторні оцінні судження; по-третє, сформулювалися основні чотири позиції дослідників: послідовний борець за незалежність України; праворадикал, схильний до

авторитарних методів управління; поплічник нацистів, ворог радянського народу (с. 121–122).

У підрозділі 2.3. “Постать С. Бандери у шкільному підручнику з історії” (с. 122–135) пошуковець проаналізував зміст сучасних шкільних підручників у частині висвітлення у них постаті Провідника ОУН(б), на конкретних прикладах показав прогрес між поколіннями шкільних підручників з історії. При цьому простежив, якою мірою напрацювання українських вчених про С. Бандеру та український визвольний рух 1940–1950-х рр. вводилися до текстового наповнення підручників (підручникові тексти Ф. Турченка, С. Кульчицького і Ю. Лебедевої, О. Пометун і Н. Гупана, О. Струкевича, І. Романюка та С. Дровозюка, В. Власова та С. Кульчицького, М. Мудрого і О. Аркуші, Г. Хлібовського). Водночас Б. Теміров показав і вплив освітньої політики (зі зміною політичних режимів) на змістову частину матеріалу про С. Бандеру. Наголошує він і на відвертому втручанні міністра освіти і науки України Д. Табачника у зміст підручників, передовсім у частині інтерпретації діяльності керівників українського визвольного руху.

Таким чином, аналіз наукової, науково-популярної, довідкової, енциклопедичної та підручкової інформації дав підставу Б. Темірову стверджувати, що “її презентація тяжіє до об’єктивності, але є далекою від вичерпаності”, оскільки “постать очільника ОУН(б) ще чекає на глибоких дослідників, як і на спеціальне монографічне дослідження” (с. 135).

У третьому розділі дисертації **“Постать лідера ОУН(б) у публічному просторі України”**, який складається з чотирьох підрозділів, Б. Ю. Теміров розглядає ставлення до особистості С. Бандери на законодавчому рівні, у символічному, медійному та громадському просторах (с. 136–188).

У підрозділі першому третього розділу “Законодавчі ініціативи як чинник соціокультурного виміру імені Провідника” здобувач простежив місце імені Степана Бандери у політиці пам’яті сучасної Української держави (с. 136–149). Зокрема, проаналізував змістове наповнення нормативно-правових актів, офіційної документації та прийшов до висновку, що у більшості із них саме ім’я Провідника ОУН(б) прямо не згадується, однак оцінки щодо діяльності прямо проєктуються і на нього. Водночас у цьому підрозділі автор зупиняється на дискусіях, які проявлялися у законодавчих, судових та політичних сферах у 1991–2021 рр. Цікавим є і висновок Б. Темірова, що впродовж усіх років незалежності України постать С. Бандери стала “своєрідним маркером рівня підтримки проукраїнського нарративу” (с. 149).

Підрозділ 3.2. “Символічний простір постаті С. Бандери” дослідник характеризує об’єкти через, які формується символізм особистості Провідника ОУН(б) (с. 149–165). Для аналізу було відібрано назви, монументи, музейні установи, гасла, де використовується ім’я С. Бандери. Зокрема, автор підрахував, що в Україні у більше як сотні міст чотирнадцяти областей налічується понад 500 вулиць, проспектів, провулків, які мають ім’я С. Бандери, йому встановлено 43 пам’ятники та функціонує шість музеїв (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області та Лондон). Водночас Б. Теміров

показав розгортання громадських дискусій (які виникали в окремих регіонах під час перейнування, встановлення пам'ятників), розкрив обставини їх проектування та будівництва, показав це питання у хронологічному, змістовому, персональному (автори проєктів, ініціатори та спонсори будівництва) та просторовому вимірах.

У підрозділі 3.3. “Особа лідера ОУН(б) у медійному вимірі історії” Б. Теміров дослідив представлення С. Бандери у періодичних виданнях (друкованих і електронних), відкритих енциклопедіях, сайтах офіційних установ і громадських організацій, соціальних мережах (с. 166–181). Наприклад, автор підрахував, що тільки на сторінках інтернет-ресурсу “Історична правда” впродовж 2010–2022 рр. було опубліковано понад 150 текстів, пов'язаних із іменем С. Бандери. Натомість на сайті всеукраїнської газети “День” (за 1996–2022 рр.) – понад 100 публікацій; електронному виданні – ресурс OBOZREVATEL – 14 позицій. Проаналізовано публікації, присвячені С. Бандері, інформаційних ресурсів (“BBC NEWS Україна”, “Вікіпедія”, “Націоналістичний портал”, “Нескорена нація”), соціальних мереж (“Facebook”, Twitter, TikTok, Instagram).

Четвертий підрозділ третього розділу “Реакція українського суспільства щодо С. Бандери” здобувач цілком закономірно присвятив розкриттю уявлень громадськості про Провідника ОУН(б) (с. 181–188). Вивчення цього питання Б. Теміров здійснив на основі результатів цілої низки соціологічних досліджень проведених у 2007–2021 рр. (Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), соціологічною групою “Рейтинг”, Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України спільно з Асоціацією політичних психологів України, Фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва). При цьому він дійшов висновку, що по-перше, впродовж 2010-х рр. С. Бандеру називають серед найвідоміших українських діячів; по-друге, про його підтримку заявляли до третини респондентів; по-третє, чіткий злет позитивного сприйняття (в усіх регіонах України) відбувся навесні 2022 р. після повномасштабного російського нападу на Україну; по-четверте, проглядається яскрава регіональна прив'язка симпатій (найвища переважно на Заході України, найнижча – Південь та Схід України).

Окремо хочемо також наголосити і на включенні великої кількості додатків, які містяться у дисертаційному дослідженні та дозволяють детально розкрити постать С. Бандери у публічному просторі України.

Цінність дисертаційного дослідження Б. Ю. Темірова полягає у можливостях практичного використання отриманих результатів. У першу чергу матеріали дисертації доцільно використовувати при формуванні централізованої інформаційної політики в Україні, організації національно-патріотичного виховання, громадсько-просвітницькій роботі тощо. Водночас напрацьовані результати також можна використовувати у викладацькій практиці тощо.

Основні результати дисертаційної роботи та положення, які виносяться на захист, подані у прикінцевих висновках. Вони видаються нам цілком

аргументованими й переконливими, відповідають поставленим меті та завданням (с. 189–197).

Наголошуючи на безсумнівних здобутках дисертанта при опрацюванні обраної теми, все ж доцільно висловити деякі зауваження та рекомендації.

1. Композиційно матеріал про відображення постаті С. Бандери на сторінках навчальних посібників для закладів вищої освіти із параграфу 2.2. Наукова та науково-популярна репрезентація очільника ОУН(б) у сучасній Україні (с. 113) можна було б перенести у параграф 2.3. Постать С. Бандери у шкільному підручнику з історії. При цьому його перейменувавши: «Постать С. Бандери у навчальних посібниках ЗВО та шкільних підручниках з історії».

2. Уважаємо за доцільне було б висвітлити сюжет про відображення постаті С. Бандери в усній народній творчості. Зокрема, відповідне питання вивчали Григорій Дем'ян (Степан Бандера та його родина в народних піснях, переказах та спогадах // Записи та упорядкування Григорія Дем'яна. Львів: ВФ “Афіша”, 2006. 568 с.), Євген Луньо (Луньо Є. Степан Бандера в народних піснях з Яворівщини. Воля і Батьківщина. 1999. № 1. С. 114–121; Луньо Є. Степан Бандера в пісенному фольклорі Яворівщини. Визвольний шлях. 1999. Кн. 10. С. 1201–1210; Луньо Є. Яворівщина про Степана Бандеру. Провідник ОУН у пісенному фольклорі. Народознавчі зошити. 1999. № 1. С. 32–39.) та ін.

3. Суттєво підсилили б практичне значення дослідження авторські рекомендації державним органам влади та органам місцевого самоврядування щодо формування конструктивної політики пам'яті про видатних діячів українського визвольного руху.

4. У дослідженні варто було б згадати низку праць О. Зінченка (Як вбили Бандеру. Розслідування з Гарварда), Є. Перепічки (Феномен Степана Бандери. Львів: Сполом, 2008. 735 с.), Р. Пастуха (Родинний архів Степана Бандери: документи, спогади, пошуки. Дрогобич: Вид. Сурма, 2008. 152 с.). Водночас доцільно було б більше уваги приділи авторській оцінці роботи Гжегожа Россолніського-Лібе (с. 37–38, 122).

5. Робота виграла б якби автор зупинився і на функціонуванні іменних організацій (Центр національного відродження імені Степана Бандери (м. Київ), Центр патріотичного виховання учнівської молоді імені Степана Бандери (м. Івано-Франківськ) та премій (Премія імені Героя України Степана Бандери (Львівської обласної ради).

6. Має місце використання не зовсім вдалих зворотів, термінів. Наприклад, “втрата яких приречує націю на перетворення у “масу”” (с. 121), “Наголошено на виразній позиції лідера ОУН (б) у потребності перегляду засадничих моментів...” (с. 110), «арешт членів центрального проводу ОУН(б) після проголошення «Акту відновлення Української Держави» (с. 127).

7. Здобувачу доцільно було запропонувати та відповідно класифікувати список використаних джерел та літератури, а не просто подавати його за абеткою (с. 198–249).

8. У тексті трапляються дрібні технічні огріхи на с. 79, 92–93, 101, 110, 139, 201, 210, 217.

Однак висловлені зауваження та побажання мають рекомендаційний характер та не ставлять під сумнів отримані наукові результати і можуть бути враховані в подальшій науковій роботі дисертанта.

Ретельне ознайомлення з рецензованим текстом дає підставу стверджувати, що дисертаційне дослідження Б. Ю. Темірова є самостійною і завершеною науковою працею, яка виконана на належному теоретичному рівні з використанням сучасного методологічного інструментарію.

Дисертація Б. Ю. Темірова “Постать Степана Бандери в соціокультурному просторі України: історичний вимір” за структурою, змістом, новизною, практичним значенням, обґрунтованістю наукових положень і висновків відповідає вимогам наказу Міністерства освіти і науки України № 40 від 12 січня 2017 року “Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії” зі спеціальності 032 Історія та археологія та “Тимчасовому порядку присудження ступеня доктора філософії” (затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 167 від 6 березня 2019 р. (зі змінами), а її автор заслуговує присудження наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – історія та археологія.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка
Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

10.11.2022 р.